

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. — М. : Педагогика, 1988. — 640 с.
2. Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Л. Ваховський // Шлях освіти. — 2007. — №1. — С. 42–45
3. Егоров С. Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России / С. Ф. Егоров — М., 1974. — 527 с.
4. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко — К. : Знання, 2006. — 447 с.
5. Провідники духовності в Україні : Довідник / за ред. І. Ф. Кураса. — К. : Вища шк., 2003. — 783 с.
6. Русова С. Вибрані педагогічні твори. / С. Русова — К. : Освіта, 1996. — 304 с.
7. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн.1 : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — 552 с.
8. Юркевич П. Історія філософії права. Філософський щоденник / П. Юркевич. — К., 2001. — 751 с.

Надійшла до редколегії 5.09.2009 р.

УДК 37.018.1

О. П. ШАРОВАТОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ГУВЕРНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито сутність та структуру готовності майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності, визначено її компоненти, критерії, показники.

Ключові слова: професійна готовність, компоненти, критерії, показники, рівні готовності, соціально-педагогічний експеримент.

Раскрыты содержание и структура готовности будущих социальных педагогов к гувернерской деятельности, определены ее компоненты, критерии, показатели.

Ключевые слова: профессиональная готовность, компоненты, критерии, показатели, уровни готовности, социально-педагогический эксперимент.

The contents and structure of readiness of future social teachers to tutor activity have been revealed, its components, criteria, indexes and levels have been defined.

Key words: professional readiness, components, criteria, indexes, levels of readiness, social-pedagogical experiment.

Сучасний інститут губернерства у вітчизняному суспільстві вже є невід'ємною частиною системи освіти та розвивається європейськими шляхами і темпами. Зростаючий попит на губернерів не спричинив дефіциту фахівців цього профілю. Проте практика свідчить, що переважна більшість сучасних губернерів не має навіть педагогічної, тим більше спеціальної освіти. Багато хто з них відчуває серйозні труднощі при підготовці та організації роботи з вихованцями. Діяльність губернера здебільшого здійснюється без достатнього професіоналізму, без урахування особливостей сім'ї, освітнього рівня батьків, їх запитів та очікувань. Потреби сучасного життя — надання сім'ї висококваліфікованої допомоги у вихованні дітей, становленні їх як особистостей, відповідно й підготовка фахівців, які забезпечать у домашніх умовах усебічне виховання, навчання, соціальний розвиток дітей — зумовлюють актуальність проблеми підготовки майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Підготовка до професійної діяльності — це цілеспрямований процес формування готовності до виконання комплексу завдань, які слід виконувати випускникові освітньої установи у сфері оплачуваної праці.

Метою статті є розкриття сутності поняття «готовність до професійної діяльності», що визначає ефективність діяльності й особливості процесу становлення професійно підготовлених фахівців, зокрема майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що готовність науковці розуміють як результат підготовки до діяльності, а термін «підготовка» визначає динамічний процес, кінцевою метою якого є формування такої професійної якості, як «готовність». Отже, будучи між собою тісно пов'язаними, взаємозалежними та взаємозумовленими, поняття «підготовка» та «готовність» не є синонімами [3, с. 171].

Сутність поняття «готовність» розкривається в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених про свідомість, самосвідомість та самопізнання людини (В. Ананьєв, М. Бердяєв, О. Брикін, Б. Жизневський, І. Кон, Г. Костюк, М. Левітов, О. Леонтьєв, К. Платонов, А. Спіркін, С. Роджерс, В. Шадріков). Готовність до педагогічної діяльності в загальнотеоретичному аспекті висвітлена в працях М. Дяченка, Л. Кандибович, Л. Кондрашової, Н. Кузьміної, Е. Саф'янц, В. Сластьоніна, Л. Чернікової, В. Ядова й ін. учених, котрі доводять, що стан готовності особистості до виконання діяльності забезпечує не лише її ефективність, але й можливості подальшого вдосконалення. Психологи орієнтуються на встановлення характеру зв'язків і залежностей між станом готовності й ефективністю діяльності. Педагоги акцентують увагу на виявленні факторів та умов, дидактичних і виховних засобів, спрямованих на підготовку майбутніх фахівців.

У дослідженні проблеми професійної підготовки, зокрема майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності, важливим є визначення готовності до пізнавальної діяльності, яка, на думку В. Войтка та Ю. Гільбуха, є певним рівнем пізнавальної і соціальної зрілості, необхідним для успішного опанування програмованого матеріалу, що сприяє гармонійному розвитку особистості [1].

В енциклопедії професійної освіти професійна готовність студента визначається як інтегративна особистісна якість та істотна передумова ефективності діяльності після закінчення ВНЗ. Професійна готовність студента допомагає молодому фахівцеві успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, зберігати самоконтроль і змінюватися в разі виникнення непередбачених перешкод. Професійна готовність — вирішальна умова швидкої адаптації до умов праці, подальшого професійного вдосконалення і підвищення кваліфікації. Як професійно важлива якість особистості, професійна готовність студента є складним психологічним утворенням і містить мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий, оцінювальний компоненти. Достатня розвиненість і вираженість цих компонентів та їх цілісної єдності — показник високого рівня професійної готовності випускника ВНЗ до праці. Суттєвим компонентом професійної готовності є психологічна готовність, яка може виявлятися і як сталі установки, мотиви, риси характеру, так і як психічний стан. Обидва види готовності — професійна і психологічна — перебувають у єдності і взаємодіють у процесі діяльності студента [8, с. 276].

Вважаємо за необхідне підкреслити зауваження вчених, що формування готовності ускладнюють пасивне ставлення до завдання, відсутність плану дій і наміру максимально використати свої знання та досвід.

Здійснений нами аналіз літератури свідчить, що в останні десятиліття виконано фундаментальні наукові дослідження, в яких розглянуто різноманітні аспекти підготовки майбутнього педагога до професійної діяльності. Зокрема, проблеми підготовки соціальних педагогів до здійснення професійної діяльності присвячені праці С. Архіпової, О. Безпально, С. Белічевої, В. Бочарової, М. Галагузової, О. Дубасенюк, Н. Заверіко, І. Звереві, І. Зимньої, А. Капської, А. Коваль, М. Малькової, Ю. Мацкевич, І. Миговича, А. Міщук, С. Пашенко, В. Поліщук, О. Пономаренко, А. Пундик, З. Фалінської, С. Харченка, Є. Холостової, Б. Шапіро та ін.

В. Камаєва [2], розкриваючи філософсько-методологічні основи соціальної роботи, визначає готовність до діяльності як складне соціально-психологічне явище, яке можна розглядати як форму зв'язку професійної спрямованості з іншими важливими рисами особистості — світоглядом, життєвими настановами і духовними цінностями, а також з її морально-вольовою й емоційною сферами; вона передбачає також активну самоосвіту і самовиховання, прагнення до морального та фахового самовдосконалення.

Важливим є твердження А. Мудрика, що особистісна і професійна готовність формуються поступово, через набуття професійного досвіду, постійне самовдосконалення [5, с. 254]. Автор зазначає, що процес підготовки фахівця, зокрема соціального педагога, є одним із видів формування особистості, мета якого полягає в розвитку здібностей до відповідної діяльності та посилення морального компонента в мотивації. Науковець наголошує на тому, що, чим вищим є рівень готовності до діяльності, тим ефективнішим буде процес взаємодії з клієнтом (цільовою групою). Фаховому рівневі психологічної готовності соціального педагога відповідають професійно спрямовані й повноцінно розвинуті відповідні комунікативні

властивості та якості особистості, які, по суті, є ситуативними, залежно від обставин вони «підказують», як діяти найоптимальніше. А. Мудрик, аналізуючи різні наукові підходи, окреслює трикомпонентну модель психологічної готовності, яку утворюють мотиваційна, когнітивна й емоційно-вольова складові [5, с. 4–6].

Ю. Мацкевич під готовністю соціальних педагогів до професійної діяльності розуміє інтегративне особистісне та соціально-психологічне утворення, яке може бути інтерпретоване на рівнях ціннісних орієнтацій, знань, умінь і навичок. Функціонально дослідниця виділяє психологічну, психофізіологічну та фізичну готовність, а також науково-теоретичну й практичну складові компетентності спеціаліста, основу якої визначають освітньо-професійні програми. Психологічну готовність дослідниця розглядає як сформовану спрямованість особистості на професійну діяльність; психофізіологічну — як наявність відповідних передумов для опанування професійної діяльності, сформованість професійно важливих якостей особистості; фізичну готовність — як відповідність стану здоров'я та фізичного розвитку вимогам професійної діяльності і професійної працездатності; науково-теоретичну — як наявність необхідного обсягу педагогічних, психологічних, соціальних знань, необхідних для компетентної професійної діяльності; практична готовність, за словами Ю. Мацкевич, характеризується наявністю сформованих на належному рівні професійних умінь та навичок. Досліджуючи питання підготовки соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку, серед компонентів професійної готовності спеціаліста автор виділяє мотиваційно-особистісний, інтелектуально-змістовний, організаційно-дієвий [4].

М. Малькова, вивчаючи питання формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками, наводить погляди Н. Левітова, Є. Льїна, А. Вейланде, С. Манукової, які, відповідно, поняття готовності розглядають як:

- передстартову активізацію психічних функцій у контексті часової готовності й працездатності;
- оптимальний робочий стан, який характеризується тривалим збереженням працездатності, найшвидшою адаптацією і відновленням сил; адекватною реакцією на зовнішній вплив; ритмічністю, синхронністю;
- прикінцеве цілісне активне особистісне утворення, що є синтезом мотиваційної, емоційно-вольової, розумової, операційної підготовленості до здійснення професійної діяльності;
- новоутворення особистості студента, що характеризує його суб'єктивне ставлення до педагогічної діяльності, ідейну й практичну готовність до її здійснення, внутрішню підкріплену професійно-значимими якостями, моральними мотивами (така готовність містить світоглядний, когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий та операційно-поведінковий компоненти) [3].

Сама М. Малькова формування готовності до діяльності трактує як орієнтування освіти на розвиток психологічних здібностей, творчих можливостей суб'єкта до майбутньої професійної діяльності, створення, розвиток

і корегування вмінь і навичок, від яких залежить успішне виконання професійних функцій і обов'язків. Дослідниця звертає увагу на складність процесу формування готовності, оскільки успіх діяльності не гарантується простим перенесенням обраних раніше якостей і станів у нову ситуацію. Зважаючи на те, що разом з актуалізацією якостей, досвіду в новій ситуації спостерігається процес входження в неї, важливим показником готовності студентів поряд із процесом набуття професійної самостійності під час навчання у ВНЗ стає процес адаптації їх як випускників до успішної соціально-педагогічної діяльності [3].

3. Фалинська професійну готовність трактує як інтегративну складну характеристику особистості, що визначається системною сукупністю професійних якостей, необхідних і достатніх для успішної самостійної професійної діяльності. За словами дослідниці, готовність до виконання професійних соціально-педагогічних функцій є не лише провідним мотивом змісту всіх намірів, але й показником педагогічної культури, загальної соціальної організації людини, що істотно впливає на її професійне самопочуття, моральне обличчя, рівень педагогічної майстерності, її професійну компетентність і надійність. Вона визначається і як риса особистості, і як регулятор професійної поведінки, і як умова результативної діяльності, що спричиняє громадсько-педагогічну активність випускника навчального закладу, його прагнення відповідально ставитися до громадянського обов'язку, обраного фаху.

Оскільки професійна готовність, як складне особистісне утворення, формується всіма компонентами внутрішнього світу особистості — емоційно-чуттєвою, вольовою, інтелектуальною сферами, навичками та звичками, дослідниця питань практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах З. Фалинська серед складових структурного змісту професійної готовності називає мотиваційний, орієнтаційний, операційний, емоційно-оціночний, вольовий, психофізіологічний компоненти [6].

С. Харченко, розкриваючи питання підготовки майбутніх фахівців до соціально-педагогічної діяльності в умовах університетської освіти, наводить змістовне тлумачення поняття педагогічної готовності, подане В. Сластьоніним, яке в поєднанні з принципами цілепокладання конкретизує цілі підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності, а саме:

- психологічна готовність — сформована спрямованість на роботу з дітьми й дорослими в соціальній сфері, установка на співпрацю з ними, необхідність в самовдосконаленні в цій галузі педагогічної діяльності;
- науково-теоретична готовність — наявність необхідного обсягу знань, визначеного навчальними програмами;
- практична готовність — наявність сформованих на необхідному рівні професійних умінь до соціально-педагогічної взаємодії з потенційними клієнтами (гностичних, проектувальних, конструктивних, комунікативних, організаторських);
- психофізіологічна готовність — сформованість таких якостей особистості майбутнього соціального педагога, які є професійно важливими

для роботи: демократизм як інтегральна якість, що відображає стиль взаємин соціального педагога з дітьми; соціальна активність як життєва позиція особи;

- емпатія — здатність відчувати емоційний стан, проникати в переживання дітей і на цій основі встановлювати взаєморозуміння, відвертість і відкритість один одному [7, с. 231–232].

Відповідно, мету педагогічної системи підготовки майбутнього педагога до соціально-педагогічної діяльності С. Харченко вбачає у формуванні в студентів спрямованості й установки на роботу в соціальній галузі; у здобутті необхідних соціально-педагогічних знань, які відображають основні компоненти діяльності фахівців із соціальної роботи; опанування студентами педагогічних умінь у цьому виді професійної діяльності; формування важливих у професійній діяльності якостей — демократизму, соціальної активності й емпатії [7].

Таким чином, зважаючи на трактування категорії готовності до діяльності, зокрема майбутніх фахівців до соціально-педагогічної діяльності, під готовністю майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності ми розуміємо складну особистісну характеристику соціального педагога, що виявляється в необхідності й умінні ефективно організувати гувернерську діяльність, творчо підходити до вирішення професійних завдань, а також умінні пристосовуватися до змінних умов соціально-педагогічного процесу.

Аналізуючи різні погляди науковців на проблему підготовки майбутніх фахівців до професійної соціально-педагогічної діяльності, у процесі реалізації розробленої нами моделі підготовки, спрямованої на формування готовності соціальних педагогів до гувернерської діяльності під час їх навчання у вищому навчальному закладі, ми визначили такі етапи:

- 1) становлення особистісно-пізнавальної діяльності студентів (адаптація до вузівських форм навчання);
- 2) засвоєння студентами теоретичних знань із психолого-педагогічних та спеціальних дисциплін (формування науково-теоретичних основ соціально-педагогічної, зокрема гувернерської, діяльності);
- 3) опанування технологій організації гувернерської діяльності (забезпечення функціональної зрілості та широкого застосування готовності до здійснення соціально-педагогічної діяльності гувернера);
- 4) розвиток особистісних професійно значущих якостей і рефлексії, як інтегральної складової, що формується в процесі реалізації всіх етапів підготовки.

Структурними елементами готовності соціальних педагогів до гувернерської діяльності як результату спеціальної професійно-педагогічної підготовки визначаємо мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний та особистісно-рефлексивний компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент виявляється у світогляді та професійній спрямованості особистості. У цьому дослідженні він визначає наявність у майбутніх соціальних педагогів мотивів, інтересів, потреби в гувернерській діяльності та глибоке усвідомлення суспільного й особистісного її значення; розуміння ролі соціального гувернера в справі соціалізації дитини при вихованні в домашніх умовах чи умовах, що наближені до

таких; відповідальне ставлення до здійснення гувернерської діяльності; бажання поглиблювати теоретичні, методичні знання й удосконалювати спеціальні вміння.

Змістовий компонент, будучи пов'язаним із пізнанням, може розглядатися і як процес, і як результат. З одного боку — це певний рівень загальнопедагогічних та спеціальних знань, з іншого — накопичення знань, перехід їх на новий рівень системності, що надає можливість простежити особливості і закономірності професійної діяльності. Під час цього процесу відбувається переоцінка власних можливостей щодо функцій професійної діяльності, суб'єкт пізнає нові способи діяльності і когнітивний компонент переходить у нову форму з новими якісними характеристиками. Отже, як складова готовності майбутнього соціального педагога до гувернерської діяльності, змістовий компонент — це оптимальне поєднання психологопедагогічних, методичних і прикладних знань. Він відображає правильність, повноту, системність знань, їх взаємозв'язок, комплексність, тобто рівень теоретичної підготовки, а також рівень опанування спеціальних знань, усвідомлення процесуальної сутності гувернерської діяльності соціального педагога, рівень сформованості прикладних знань.

Діяльнісний компонент — це система необхідних психологопедагогічних (аналітичні, прогностичні, організаційні, конструктивні, комунікативні, діагностичні, рефлексивні) та спеціальних умінь, яка забезпечує застосування теоретичних знань про особливості й організацію гувернерської діяльності в практичній діяльності. Цей компонент містить опанування соціально-педагогічних та спеціальних технологій, з урахуванням специфіки умов роботи, потреб вихованця, особливостей сім'ї; умінь створювати оптимальні умови для досягнення високих результатів гувернерської діяльності, забезпечити процес професійної діяльності необхідним методичним матеріалом; варіативність шляхів вирішення професійних завдань; умінь ґрунтовно визначати та раціонально застосовувати способи ефективної взаємодії з вихованцем, його родичами, найближчим оточенням.

Особистісно-рефлексивний компонент, охоплюючи особисті риси, психічні процеси, індивідуальні особливості, здібності, можливості, самооцінку, самоорганізацію, самокорекцію діяльності, полягає не лише в пізнанні чи розумінні суб'єктом самого себе, але й у виявленні ставлення до нього оточуючих (вихованця, його батьків, колег). Цей компонент містить уміння майбутніх соціальних педагогів самооцінювати свої здібності та можливості щодо здійснення гувернерської діяльності; прогнозувати й об'єктивно оцінювати результати власної професійної діяльності; використовувати свій творчий потенціал; наполегливість у подоланні труднощів професійної діяльності; уміння зберігати витримку та самовладання при недоліках її організації; уміння керувати власним емоційним станом, змінюватися і пристосовуватися до нових потреб професійного середовища.

Відповідно до запропонованої структури, з метою встановлення рівня готовності до гувернерської діяльності кожного суб'єкта, залежно від його індивідуальності, а також з метою можливості підвищувати ефективність роботи під час цілеспрямованих заходів професійної освіти майбутніх

соціальних педагогів, ми визначили критерії та показники сформованості готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Критерій — це ознака, на основі якої здійснюються оцінка, визначення чи класифікація чогось, міра судження, оцінки якогось явища. Показник — ступінь прояву ознаки, за яким ми можемо дійти висновку про її сформованість і розвиток.

Визначаючи критеріальну базу, ми виходили зі змісту розробленої нами моделі губернерської діяльності соціального педагога й орієнтувалися на мету професійної підготовки — готовність майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності, досягненню якої, за нашим припущенням, сприятиме розроблена модель підготовки соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Отже, згідно з критеріями готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності, навчальна діяльність студентів спрямовувалася нами на:

- 1) формування спрямованості на роботу в домашніх умовах чи умовах, що наближені до таких;
- 2) здобуття необхідних соціально-педагогічних знань, які відображають особливості діяльності соціального педагога — губернера;
- 3) опанування соціально-педагогічних умінь губернерської діяльності;
- 4) розвиток особистісних професійно важливих якостей та рефлексії майбутніх соціальних губернерів.

Відповідно до визначених критеріїв та показників, які їх конкретизують, були встановлені рівні готовності майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності — низький, достатній, високий.

Для проведення експериментальної роботи з визначення готовності майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності ми провели соціально-педагогічний експеримент, що передбачав утворення двох груп (експериментальної й контрольної) на базі Харківської державної академії культури, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Харківського гуманітарно-педагогічного інституту. В експерименті брали участь 217 студентів спеціальності «соціальна педагогіка».

Для забезпечення достовірності результатів ми використовували різноманітні методи, які дозволяють забезпечити найбільшу ефективність дослідження, а саме: опитування (інтерв'ю, анкетування), бесіда, аналіз образних асоціацій, спостереження, тестування, вивчення продуктів навчальної діяльності студентів, метод експертних оцінок. Використання методів математичної статистики забезпечило достовірність отриманих даних.

Уперше зріз проводився перед уведенням експериментального навчання та реалізацією розробленої нами моделі підготовки соціальних педагогів до губернерської діяльності. Підсумковий контроль здійснювався після навчання, спрямованого на поглиблене вивчення проблеми губернерства й губернерської діяльності сучасних фахівців, проходження майбутніми соціальними педагогами практики, тобто формування готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності, яку утворюють мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний і особистісно-рефлексивний компоненти.

Результатом дослідження стало порівняння середніх показників усіх компонентів професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності, яке засвідчило якісне їх зростання в процесі експериментальної роботи, а проаналізована різниця дозволила дійти висновку про позитивну динаміку розвитку професійно значущих якостей у майбутніх соціальних педагогів — гувернерів.

Подальші напрями досліджуваної проблеми вбачаємо в удосконаленні практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності. Це зумовлюється тим, що сім'я, як середовище професійної діяльності гувернерів, являє собою відносно замкнену соціальну інституцію і вивчення діяльності майбутніх фахівців у сімейно-побутовому середовищі є обмеженішим, ніж при дослідженні і діагностуванні здійснення ними практичних дій у громадських установах (дитячих будинках, школах-інтернатах, будинках для дітей-інвалідів, центрах соціальних служб для дітей та молоді тощо).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брикiна О. М. Гносеологiчний аналіз поняття «готовності» особистості до безперервної освіти / О. М. Брикiна // Зб. наук. пр. Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). — Бердянськ, 2004. — №4 — 202 с.
2. Камаєва В. В. Філософсько-методологічні основи соціальної роботи [Електронний ресурс] / В. В. Камаєва. — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/jornel/M_60/Katajeva.pdf.
3. Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Малькова Марина Олександрівна. — Луганськ, 2006. — 220 с.
4. Мацкевич Ю. Р. Підготовка соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Мацкевич Юліана Рафаїлівна. — Запоріжжя, 2002. — 220 с.
5. Мудрик А. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А. Мудрик // Практична психологія і соціальна робота. — 2006. — № 3.
6. Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Фалинська Зоряна Зенонівна. — Львів, 2006. — 284 с.
7. Харченко С. Я. Соціалізація дітей і молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : моногр. / С. Я. Харченко. — Луганськ : Альма-матер, 2006. — 320 с.
8. Енциклопедія професійного образования : [в 3-х т.] / [под ред. С. Я. Батшшева]. — М., АПО, 1999. — Т. 2. — 440 с.

Надійшла до редколегії 8.09.2009 р.